

УДК 341.46:35.08

М. М. Попов, аспірантНаціональний університет «Одеська юридична академія»
Україна, 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23, к. 113

ПРИТЯГНЕННЯ ДО МІЖНАРОДНОЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВИЩИХ ПОСАДОВИХ ОСІБ ДЕРЖАВИ

В роботі розглянуто питання щодо міжнародної кримінальної відповідальності вищих посадових осіб, в тому числі голови держави, за вчинення міжнародних злочинів. Зроблено висновок про те, що саме імплементація положень Римського статуту щодо неможливості посилення на посадове положення як на підставу звільнення від кримінальної відповідальності, може допомогти у практичній реалізації цього принципу.

Ключові слова: голова держави, міжнародна кримінальна відповідальність, персональний імунітет, матеріальний імунітет, Міжнародний кримінальний суд.

Питання про можливість притягнення до відповідальності вищих посадових осіб держав за допомогою застосування принципів універсальної та міжнародної юрисдикції є дискусійним. Не в останню чергу це пов'язано із тим, що зазначене питання має політичний характер.

Вперше принципова можливість притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності за військові злочини голови держави була визнана у ст. 227 Версальського договору від 28 червня 1919 р., яка встановлювала, що кайзер Німеччини Вільгельм II Гогенцоллерн є відповідальним за грубі злочини проти міжнародної моралі та за порушення святості договорів. Держави прийшли до висновку про встановлення спеціального суду. Однак ця ідея реалізована не була, оскільки уряд Нідерландів відхилив прохання про видачу колишнього німецького імператора.

Статут Нюрнберзького трибуналу у ст. 7 закріпив, що «посадове становище підсудних, їх положення як голови держави або відповідальних чиновників різних урядових відомств не повинне розглядатися як підстава для звільнення від відповідальності або пом'якшення покарання» [1, 15–21]. У вироку Нюрнберзького трибуналу було вказано, що «стверджувалося, що міжнародне право розглядає лише дії суверенних держав, не встановлюючи покарання для окремих осіб, і надалі стверджувалося, що там, де дія, яка розглядається, є дією, вчиненою державою, то особи, які практично здійснили це, не несуть особистої відповідальності, а знаходяться під захистом доктрини про суверенність держави. На думку Трибуналу, обидва ці твердження повинні бути відкинуті. Вже давно було визнано, що міжнародне право покладає обов'язки на окремих осіб так само, як і на держави» [2, 368]. Тобто Нюрнберзький трибунал підтвердив можливість притягнення до відповідальності вищих посадовців держави. Токійський трибунал наголосив на приєднанні до принципів Нюрнберзького трибуналу щодо відповідальності членів уряду [3, 215]. Однак Токійський трибунал не притягнув до відповідальності голову Японії — імператора Хірохіто.

Надалі ця позиція щодо можливості притягнення до кримінальної відповідальності вищих посадових осіб держави була підтримана у статутах трибуналів по ко-

лишній Югославії та Руанді. У них зазначено: «посадове становище обвинуваченого як голови держави або відповідального чиновника не звільняє цю особу від кримінальної відповідальності та не є підставою для пом'якшення покарання» [4]. Це положення було частково реалізоване у практиці трибуналу по колишній Югославії, оскільки обвинувальний висновок стосовно С. Мілошевича був підписаний у 2000 р., коли той займав посаду президента. Однак С. Мілошевича було передано до трибуналу, коли він вже не був президентом.

Трибунал по колишній Югославії притягнув до міжнародної кримінальної відповідальності Біяну Плавшич. При цьому судова камера трибуналу визнала високу політичну посаду обвинуваченої як посилюючу вину обставину. Обвинувачена не займала першу політичну посаду в державі, вона не розробляла самостійно план злочинів, спрямованих на етнічне чищення, і відіграла менш значну роль у їх виконанні за інших. Однак обвинувачена займала високе службове становище під час здійснення злочинної кампанії, підтримувала та заохочувала дії президентської влади за допомогою участі в її роботі та публічних виступах [5, 19–20].

Міжнародний кримінальний трибунал по Руанді притягнув до відповідальності колишнього прем'єр-міністра Руанди — Жана Камбанда.

З урахуванням цих прикладів слід підтримати висновок про те, що у статутах міжнародних *ad hoc* трибуналів по колишній Югославії та Руанді було зафіксовано відмову від матеріального та процесуального імунітету високопосадовців [6, 161].

У ст. 27 Римського Статуту передбачається недопустимість посилання на посадове становище. Тобто статут застосовується у рівній мірі до усіх осіб без будь-якої різниці на основі посадового становища. Зокрема, посадове становище як голови держави або уряду, члена уряду або парламенту, обраного представника або посадової особи уряду не звільняє особу від кримінальної відповідальності стосовно цього Статуту і не є саме по собі підставою для пом'якшення вироку. Імунітети або спеціальні процесуальні норми, які можуть бути пов'язані із посадовим становищем особи, будь це стосовно національного або міжнародного права, не повинні перешкоджати здійсненню Судом його юрисдикції стосовно такої особи.

Однак ст. 98 Римського Статуту передбачає, що Суд не повинен звертатися з проханням про надання у розпорядження або з проханням про допомогу, яка вимагала б від запитуваної держави дій, які суперечать його зобов'язанням по міжнародному праву стосовно державного або дипломатичного імунітету особи або майна іншої держави, доки Суд не заручиться співробітництвом цієї іншої держави у питанні відмови від імунітету. Суд не повинен звертатися з проханням про передачу, яка вимагала б від запитуваної держави дій, не сумісних з його зобов'язаннями за міжнародними договорами, у відповідності до яких для передачі будь-якої особи Суду потрібне отримання згоди направляючої держави у справі отримання згоди на передачу.

Таким чином, за загальним правилом, Суд не пов'язаний посадовим становищем особи при вирішенні питання про притягнення її до кримінальної відповідальності.

Однак ч. 1 ст. 98 Статуту спрямована на регулювання відносин, які виникають у випадку, коли до відповідальності притягується посадова особа держави, яка не є учасником статуту, тобто третьої держави. У випадку, коли обвинуваченим є наділена міжнародним імунітетом посадова особа третьої держави, суд зобов'язаний спочатку отримати згоду цієї держави [6, 162–163].

Деякі держави вже здійснили імплементацію зазначених положень у національному законодавстві.

Конституційний Суд України, розглядаючи конституційне подання Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут), вказав, що положення Статуту не забороняють встановлення і не скасовують по-

ложень Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України, Президента України та суддів, а лише виходять з того, що недоторканність цих осіб стосується національної юрисдикції і не може бути перешкодою для здійснення юрисдикції Міжнародним кримінальним судом стосовно тих з них, які вчинили злочини, передбачені Статутом. Це повністю узгоджується з міжнародно-правовими зобов'язаннями України. Недоторканність певної категорії посадових осіб — це не їх привілей; вона пов'язана з виконанням ними важливих державних функцій, а тому відповідно до Конституції України і міжнародно-правових зобов'язань України не може розглядатися як гарантія їх безкарності. Недоторканність народних депутатів України, Президента України, суддів передбачає лише спеціальні умови притягнення їх до кримінальної відповідальності. Особи, що користуються правом недоторканності, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за національним законом, який відповідає міжнародно-правовим зобов'язанням держави, шляхом внутрішньодержавних (національних) судових механізмів. Згідно з покладеним в основу Статуту (стаття 17) принципом комплементарності Міжнародний кримінальний суд не приймає справи до свого розгляду, якщо відповідна особа вже була засуджена з дотриманням належної законної процедури іншим судом (у тому числі національним) за діяння, заборонені Статутом (стаття 20). Отже, стаття 27 Статуту не суперечить частинам першої, третьої статті 80, частині першої статті 105 та частинам першої, третьої статті 126 Конституції України [7, п. 2.2.1., 2.2.2.].

Історії відомі неодноразові спроби притягнути до відповідальності за міжнародні злочини вищих посадових осіб держав за допомогою застосування принципу універсальної юрисдикції національними судами. Так, у Бельгії у 1993 році було прийнято Закон «Про припинення серйозних порушень Женевських міжнародних конвенцій від 12 серпня 1949 р. та додаткових Протоколів I та II від 8 червня 1977 р. до цих Конвенцій», параграф 3 ст. 5 якого прямо передбачав, що «іммунітет, пов'язаний із посадовим становищем особи, не перешкоджає застосуванню цього закону» [8, 135].

Однією із найвідоміших справ, які були порушені на підставі норм цього закону, є справа про видачу ордера на арешт діючого міністра іноземних справ Демократичної Республіки Конго п. Ндомбасі. Виданий бельгійським суддею ордер на його арешт та екстрадицію став приводом до порушення справи у Міжнародному суді ООН. Міжнародний Суд ООН визнав, що видача ордеру на арешт п. Ндомбасі являє собою порушення правового зобов'язання Королівства Бельгія перед ДРК, оскільки порушує імунітет від кримінальної юрисдикції міністра іноземних справ, який надається згідно міжнародного права [9, 39–42]. Це рішення зазнало критики як у літературі [10, 49], так і з боку деяких суддів Міжнародного суду [11, абз. 24–28]. Однак 1 серпня 2003 року у Бельгії цей закон було скасовано, і нове законодавство вже не передбачає норми про можливість притягнення до кримінальної відповідальності голів іноземних держав та урядів, а сам принцип універсальної юрисдикції виявився практично вихолошеним [8, 135].

Інший приклад — справа М. Каддафі. 3 жовтня 1999 по березень 2001 року у Франції йшов судовий процес, на якому М. Каддафі обвинувачувався у тому, що у 1989 року під час збройного конфлікту у Чад він наказав підірвати лайнер французької авіакомпанії, у результаті якого постраждало 170 осіб. Після початку розгляду справи Прокурор у апеляційному порядку оскаржив можливість притягнення до відповідальності М. Каддафі, оскільки він користується імунітетом. Апеляційний суд дійшов висновку, що особи, які обвинувачуються у вчиненні міжнародних злочинів, не мають міжнародного імунітету. Однак Касаційний Суд Франції вказав, що не можна робити виключень із імунітету діючого голови держави, не зважаючи на істотність порушень міжнародного права.

Крім того, можна згадати справу А. Шарона, щодо якого було у Бельгії порушено справу за фактами вчинених правопорушень у 1982 році у м. Сабрі та Шатилі,

коли обвинувачений був міністром оборони; А. Шарон обвинувачувався у геноциді, злочинах проти людяності та військових злочинах. І Апеляційний суд, і Верховний Суд визнав порушення справи незаконним і зазначив, що А. Шарон є діючим прем'єр-міністром іноземної держави і користується імунітетом від кримінального переслідування.

Таким чином, у даний час немає випадків притягнення до відповідальності діючих голів держав. Це не дивно, враховуючи більш політичний, ніж правовий характер багатьох аспектів цієї проблеми. Слід погодитися із Ю. В. Григорович у тому, що ця проблема може бути вирішена шляхом практики держав, які ратифікували Римський статут, щодо введення у національне законодавство норм про непоширення імунітетів на вищих посадових осіб держав при здійсненні кримінального переслідування за міжнародні злочини [12, 122]. На цей шлях вирішення проблеми настановує певним чином і Римський статут, який передбачає можливість притягнення до відповідальності посадової особи держави, яка не є учасником статуту, лише у тому випадку, коли на це отримана згода цієї держави.

Н. В. Дрьоміна вказує, що стосовно внутрішнього переслідування власних посадових осіб варто звернути увагу на те, що держави, які ратифікували Римський Статут, беруть на себе обов'язок відповідати принципу комплементарності, а це означає — притягати передбачуваних злочинців до суду на національному рівні, і хоча такий обов'язок не зазначений у Статуті дослівно, вивчивши окремі положення, можна дійти висновку про його припущення [13, 154].

Невдалість спроб щодо притягнення до відповідальності вищих посадових осіб іноземних держав пов'язано не в останню чергу ще і з тим, що це питання зачіпає фундаментальну проблему міжнародного права — проблему імунітету вищих посадових осіб держави. Слід погодитися із Р. А. Колодкіним, що «проблема імунітету держави, її представників чи власності виникла із конфлікту прав цієї держави, що впливають із принципу суверенної рівності держав, з одного боку, та, з іншого, прав держави, на території якої опинилися такі представники або власність, які впливають із принципу повноти територіальної юрисдикції останнього» [14, 4].

Слід зазначити, що вищим посадовим особам держави по міжнародному праву наданий імунітет *ratione personae*, або «персональний», та імунітет *ratione materiae*, або «матеріальний» [15, 303–304]. Імунітет *ratione materiae* захищає голів держав та інших високопосадових осіб від кримінального переслідування за діяння, які вони вчинили протягом строку дії своїх повноважень у офіційному становищі. Імунітет *ratione personae* має процесуальну природу та покладає заборону на будь-яке кримінальне переслідування у той час, коли людина займає відповідну посаду.

Питання про застосування імунітетів та міжнародну кримінальну юрисдикцію набуло актуальності у зв'язку із виданням 4 березня 2009 року Палатою попереднього провадження МКС ордеру на арешт президента Судану Омара Хассана Ахмада Аль-Башира. Дійсно, діючий президент Судану має у відповідності із міжнародним звичаєвим правом персональний імунітет від кримінального переслідування. Але незважаючи на це, вченими висловлюються думки щодо правомірності видачі цього ордеру на арешт діючого голови Судану, посилаючись, серед іншого, на виключення із правила застосування імунітету, встановленого Міжнародним Судом ООН у рішенні від 14 лютого 2002 року у справі «Демократична Республіка Конго проти Бельгії», в якому зазначено, що особа, яка займає державну посаду і володіє у зв'язку із цим імунітетом *ratione personae*, може підлягати переслідуванню у визначених міжнародних кримінальних судах у тих випадках, коли вони володіють юрисдикцією. В якості прикладу таких судів наведено МКТЮ, МКТР, Міжнародний кримінальний суд [16, 26].

Також важливе значення у зв'язку із встановленням співвідношення принципу дотримання імунітетів та реалізацією персональної міжнародної кримінальної

юрисдикції набуває питання про можливість притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, які були головами держав у минулому.

Інститут міжнародного права у ст. 13 Резолюції «Імунітети від юрисдикції та примусового виконання голів держав та урядів у міжнародному праві» вказав на те, що голова держави, який закінчив виконання своїх обов'язків, не користується ніякою недоторканістю на території іноземної держави. Він не користується жодним імунітетом від юрисдикції як у кримінальних, так і у цивільних або адміністративних справах, крім випадків, коли він переслідується за акти, вчинені ним у період виконання своїх повноважень. Однак він може переслідуватися і підлягати суду, коли акти, що ставляться йому особисто у провину, складають злочин по міжнародному праву, коли вони були вчинені головним чином з метою задоволення особистих інтересів або коли вони являють собою шахрайське присвоєння майна або ресурсів держави.

Найбільш відомою справою, у якій вирішувалося питання про відповідальність минулого голови держави, є справа Аугусто Піночета. Кримінальне переслідування щодо нього було ініційовано у Іспанії та було видано міжнародний ордер на арешт. У 1998 р. А. Піночет був заарештований у Великій Британії, після чого Лондонський суд прийняв рішення про його екстрадицію та почалася підготовка до його екстрадиції. Адвокати А. Піночета подали скаргу *habeas corpus*. Судді Палати лордів прийшли до висновку, що А. Піночет не має імунітету щодо злочинів, вчинених ним під час перебування на посаді президента, оскільки злочини, у вчиненні яких він обвинувачувався, не можуть бути визначені як офіційні дії. Зокрема, суд вказав: «Міжнародне право зробило очевидним, що певні види діянь, включаючи катування та захоплення заручників, є неприйнятними, ким би вони не вчинялися. Це стосується голів держав так само, і навіть більше, ніж будь-кого іншого; протилежний висновок був би насмішкою над міжнародним правом» [17, 1302].

Таким чином, складність вирішення питання про притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності вищих посадових осіб держав пов'язана із причинами політичного та юридичного характеру. Зокрема, до юридичних перешкод відноситься існуюча доктрина імунітетів вищих посадових осіб держави на національному та міжнародному рівнях; проблема застосування принципу універсальної юрисдикції щодо міжнародних злочинів національними судами, а також правова невизначеність поняття «визначений міжнародний кримінальний суд». Римський статут, закріпивши недопустимість посилання на посадове становище, на жаль, не встановив зобов'язань держав щодо механізмів реалізації цього становища, що істотно впливає на ефективність застосування цього положення Статуту на практиці. Вирішення цієї проблема можливо шляхом імплементації положень Римського Статуту у національне законодавство або шляхом ратифікації Статуту без застережень, оскільки можливість притягнення до кримінальної відповідальності за міжнародні злочини вищих посадових осіб держави у такому випадку впливатиме із принципу комплементарності Римського Статуту.

Література

1. *Устав международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси (Принят в г. Лондоне 8 августа 1945 года) // Сборник материалов Нюрнбергского процесса над главными немецкими военными преступниками в двух томах подготовлен под редакцией К. П. Горшенина (главный редактор), Р. А. Руденко и И. Т. Никитченко. Том I. — Москва, 1954. — Государственное издательство юридической литературы. — 912 с.*

2. *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов в семи томах. Т. 7. Заключительные речи главных обвинителей ; Последние слова подсудимых ; Приговор /Сост. Г. Н. Александров и др. ; Ред. И. Т. Никитченко, А. И. Полторак ; Под общ. ред. Р. А. Руденко. — 1961. — 760 с.*

3. *Ромашкин П. С. Преступления против мира и человечества. М.: Наука, 1967. — 357 с.*

4. Устав Международного трибунала для судебного преследования лиц, ответственных за серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенные на территории бывшей Югославии с 1991 года // Режим доступа: <http://www.un.org/ru/law/icty/charter.shtml>; Устав Международного уголовного трибунала для судебного преследования лиц, ответственных за геноцид и другие серьезные нарушения международного гуманитарного права, совершенные на территории Руанды, и граждан Руанды, ответственных за геноцид и другие подобные нарушения, совершенные на территории соседних государств, в период с 1 января 1994 года по 31 декабря 1994 года // Режим доступа: <http://www.un.org/ru/law/ictf/charter.shtml>

5. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. Prosecutor v. Plavsic. Sentencing Judgment, 27 February 2003.* — 42 p. // Режим доступа: <http://www.icty.org/x/cases/plavsic/tjug/en/pla-tj030227e.pdf>

6. Русинова В. Н. *Нарушения международного гуманитарного права: индивидуальная уголовная ответственность и судебное преследование: дис. ... к. ю. н.* — М., 2005. — 210 с.

7. Висновок Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського Статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський Статут) від 11 липня 2001 року // Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v003v710-01>

8. Цит. за: Додонов В. Н. *Ответственность главы государства в международной и иностранной юрисдикции* // Закон. 2004. № 1. — С. 131–138.

9. Детальніше див.: Ткачевский Ю. М. Сафаров Н. А. *Некоторые проблемы применения универсальной юрисдикции в международном уголовном праве и национальном законодательстве* // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. — 2005. — № 1. — С. 27–47.

10. Sands Ph. «*International Law Transformed? From Pinochet to Congo..?*» *Leiden Journal of International Law*. Vol. 16 (2003), pp. 37–53

11. *Arrest Warrant-Case, Judgment, Dissenting Opinion of Judge van den Wyngaert. P. 12–16. Paras. 24–28* // Режим доступу: <http://www.icj-cij.org/docket/files/121/8144.pdf>

12. Григорович Ю. В. *Уголовная ответственность физических лиц за международные преступления: дис. ... к. ю. н.* — М., 2008. — 180 с.

13. Дрьоміна Н. В. *Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів: Монографія.* — Одеса: Фенікс, 2006. — 223 с.

14. Колодкин Р. А. *Иммунитет должностных лиц государства от иностранной уголовной юрисдикции* // Юрист-международник. — 2005. — № 3. — С. 2–10.

15. Cassese A. *International criminal law.* — Oxford University Press, 2008. — 455 p.

16. *International Court of Justice «Case Concerning the Arrest Warrant of 11 April 2000».* — 35 p. // Режим доступу до документу: <http://www.icj-cij.org/docket/files/121/8126.pdf>

17. *House of Lords, R. v. Bartle and the Commissioner of Police for the Metropolis and Others, ex parte Pinochet, R. v. Evans ... ex parte Pinochet. 25 November 1998 (Pinochet No. 1)* // *International Law Materials*. 1998. № 37. 1457 p.

